

Πρακτικά Συνεδρίου

Η Άνοιξη των Μουσείων

Συνάντηση
για τα εκπαιδευτικά προγράμματα
και τη μουσειακή αγωγή

(Ρέθυμνο, 8-10 Μαΐου 2009)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ειρήνη Γαβριλάκη

ΚΕ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗ
ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

Ρέθυμνο 2011

«Εμείς» και οι «άλλοι» στη μουσειακή εκπαίδευση:
αναφορά σε εκδοχές της διαπολιτισμικότητας
μέσα από παραδείγματα ελληνικών εφαρμογών

Θα πρέπει και οι κοινωνίες να αποδεχτούν τις ποικίλες υπαγωγές
που διαμόρφωσαν την ταυτότητά τους κατά τη διάρκεια της Ιστορίας
και συνεχίζουν να τη διαμορφώνουν.

Μααλούφ 1999, 208-209.

Τα τελευταία χρόνια, ως απόρροια των έντονων πληθυσμιακών μετακινήσεων που παρατηρούνται σε ευρωπαϊκό –και όχι μόνο– επίπεδο, αλλά και της συνακόλουθης έντασης της πολιτισμικής πολυμορφίας που καταγράφεται και στον ελλαδικό χώρο με την εγκατάσταση μεγάλου αριθμού μεταναστών¹, έχει πυκνώσει και στη χώρα μας η συζήτηση για τη διαπολιτισμικότητα. Με τον όρο εννοούμε εδώ το πλέγμα των προβληματισμών που αναπτύσσονται γύρω από την κωδικοποίηση και τη διαχείριση των εθνοπολιτισμικών διαφορών, κυρίως στους δυτικούς κοινωνικούς σχηματισμούς.

Ειδικά στο χώρο της εκπαίδευσης που σχετίζεται περισσότερο με το θέμα μας, η διαπολιτισμική προσέγγιση δίνει έμφαση αφενός στην αναγνώριση της ισοτιμίας των πολιτισμών και των διαφορετικών μορφωτικών κεφαλαίων των επιμέρους ομάδων πληθυσμού και αφετέρου στην παροχή ίσων ευκαιριών, με ζητούμενο τη συνάντηση των πολιτισμών με όρους αμοιβαιότητας². Η σχετική συζήτηση, καθώς μάλιστα περιγράφει όχι τόσο ένα συγκεκριμένο εκπαιδευτικό μοντέλο, αλλά περισσότερο ένα πεδίο θεωρητικών και πρακτικών αναζητήσεων, το οποίο συνεχίζει να είναι υπό διαμόρφωση, δε στερείται αντιφάσεων. Οι αντιφάσεις αυτές συνδέονται τόσο με τη χρήση και τα περιεχόμενα πολύσημων εννοιών όπως *πολιτισμός* και *ταυτότητα*³ όσο και με την επισήμανση των αναπόφευκτα πολιτικών διαστάσεων που ενέχουν, ρητά ή άρρητα, οι όποιοι σχεδιασμοί (εκπαιδευτικοί ή μη) εδράζονται αφετηριακά και προνομιακά / επιλεκτικά στις πολιτισμικές διαφορές έναντι των κοινωνικών ανισοτήτων⁴.

1. BALDWIN-EDWARDS 2004.

2. ΔΑΜΑΝΑΚΗΣ 1997, 98-110.

3. Ο *πολιτισμός*, έννοια γύρω από την οποία αρθρώνεται η συζήτηση περί *διαπολιτισμικότητας*, *πολυπολιτισμικότητας*, *πολιτισμικών διαφορών* ή *διαπολιτισμικού διαλόγου*, χρησιμοποιείται ευρέως τόσο στον καθημερινό λόγο όσο και ως αναλυτικό εργαλείο των κοινωνικών επιστημών, χωρίς, πάντως, να έχει γίνει μία αποδεκτή ενιαία σημασία του. Για τις πολλαπλές νοηματοδοτήσεις της έννοιας, βλ. ενδεικτικά ELIAS 1992, BAUMAN 1996, ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ 1997, CUCHE 2001. Για την επίσης προβληματική ως προς τον ακριβή προσδιορισμό της, έννοια της *ταυτότητας*, καθώς και τις διαδικασίες διαμόρφωσης ή *κατασκευής* της βλ. ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ ΚΑΙ ΒΑΛΛΕΡΕΤΑΙΝ 1991, ΒΡΥΖΑΣ 1997, ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ 1999, DU GAY ET AL. 2000.

4. BAGLEY 1997, BULLIVANT 1997, COLE 1977, ΑΛΕΞΙΟΥ 1998, ΚΑΤΣΙΚΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΟΥ 2005: 57-64, ΠΑΥΛΙΔΗΣ 2006, ΜΑΥΡΟΓΙΩΡΓΟΣ.

Παρά τις αντιφάσεις της, οι προκλήσεις που γεννά η συζήτηση περί διαπολιτισμικότητας για το Μουσείο και ειδικότερα τη μουσειακή εκπαίδευση είναι καιρίες και συνδέονται με δύο, κυρίως, παραμέτρους. Η πρώτη σχετίζεται με το γεγονός ότι η λεγόμενη πολιτιστική κληρονομιά, η επιστήμη της αρχαιολογίας και το Μουσείο, στην παραδοσιακή τουλάχιστον μορφή τους, λειτούργησαν ιστορικά, με όρους επιλογής και αποκλεισμών, ως ιδεολογικός μηχανισμός διαμόρφωσης και εμπέδωσης ταυτοτήτων στο πλαίσιο των εθνικών κρατών, φαινόμενο που έχει διεξοδικά μελετηθεί και τίθεται τα τελευταία χρόνια υπό ενδελεχή κριτική⁵. Η δεύτερη σχετίζεται με την ολοένα και ευρύτερη αποδοχή της άποψης ότι το Μουσείο είναι χώρος με εξαιρετικά μεγάλες επικοινωνιακές και μορφωτικές δυνατότητες, ο οποίος θα μπορούσε, υπό προϋποθέσεις (πολιτικές, οικονομικές, ιδεολογικές), να λειτουργήσει ουσιαστικά ως πεδίο για την ερμηνεία και την κατανόηση του κόσμου, εντάσσοντας ενεργητικά στη μουσειακή εμπειρία, μέσα από ποικίλες μεθόδους και διαδρομές, κάθε λογής κατηγορίες επισκεπτών⁶.

Και στην ελληνική περίπτωση, λοιπόν, η αναζήτηση της διαπολιτισμικότητας στη μουσειακή εκπαίδευση συνδέεται καταρχήν (και αναπόφευκτα) με την υιοθέτηση μιας αναστοχαστικής ματιάς απέναντι στις βεβαιότητες μιας εθνοκεντρικής αφήγησης του παρελθόντος, εδώ και χρόνια εγκατεστημένες τόσο στις σχολικές αίθουσες και τα σχολικά εγχειρίδια⁷ όσο και στο χώρο της διαχείρισης του υλικού πολιτισμού, στην αρχαιολογική πρακτική και τις μουσειακές εκθέσεις⁸. Στο πλαίσιο αυτό, η μουσειακή εκπαίδευση στη χώρα μας, στο βαθμό βεβαίως που επιδιώκει να επαναβεβαιώσει την κοινωνική της χρησιμότητα μέσα από την ουσιαστική συνάντηση με τις ανάγκες και τις προσδοκίες ενός πολύμορφου κοινού, καλείται να επανεξετάσει κριτικά τους στόχους, τα θέματα και τα περιεχόμενα των σχεδιαζόμενων δράσεων.

Με αφετηρία τον παραπάνω προβληματισμό, θα επιχειρήσουμε μια κωδικοποίηση των χαρακτηριστικών επιλεγμένων μουσειακών εκπαιδευτικών δράσεων που έχουν υλοποιηθεί στον ελλαδικό χώρο και επικαλούνται τη διαπολιτισμικότητα, με στόχο την αποσαφήνιση των παραμέτρων και προϋποθέσεων για το σχεδιασμό ερμηνευτικών / εκπαιδευτικών προγραμμάτων, τα οποία επιδιώκουν, μέσα και από την ενσωμάτωση προβληματισμών που κυοφορούνται στο χώρο της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, να συμβάλουν στην κριτική ανασύνθεση του παρελθόντος και την επανατοποθέτηση του υλικού πολιτισμού στο ιστορικό του πλαίσιο.

ΤΟ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΩΣ ΜΕΣΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΝΤΑΞΗΣ – ΜΙΑ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ»

Με το πειραματικό πρόγραμμα που σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε κλιμακωτά την περίοδο 1994-1998 από το Κέντρο Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων του Υπουργείου Πολιτισμού υπό τον γενικό τίτλο *Ο πολιτισμός ως μέσον κοινωνικής ένταξης – μια διαπολιτισμική προσέγγιση*⁹, επιχειρήθηκε, για πρώτη φορά στην Ελλάδα με τρόπο οργανωμέ-

5. KAPLAN 1994, ATKINSON ET AL. 1996, DIAZ-ANDREU AND CHAMPION 1996, GRAVES-BROWN ET AL. 1996, BOSWELL AND EVANS 1999, MESKELL 2006.

6. HOOPER-GREENHILL 1992, ΓΚΟΤΣΗΣ 2000, ΑΛΕΞΙΟΥ ΚΑΙ ΤΣΙΤΟΥΡΗ 2002, SANDELL 2002, ΜΟΥΛΙΟΥ 2005.

7. ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ ΚΑΙ ΔΡΑΓΩΝΑ 1997, ΑΔΑΜΟΥ-ΡΑΣΗ 2006, ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΑΙ ΚΑΣΒΙΚΗΣ 2008.

8. ΑΥΓΟΥΛΙ 1994, ΒΟΥΡΗ 2002, HAMILAKIS 2007, DAMASKOS AND PLANTZOS 2008.

9. Εκτός από τον υπογράφο που ήταν και ο υπεύθυνος του προγράμματος, για το σχεδιασμό και την υλοποίησή του εργάστηκαν: κατά την πρώτη πιλοτική περίοδο, την άνοιξη του 1994, οι Π. Κύρδη (παιδαγωγός), Α. Τσιτούρη (αρχαιολόγος – μουσειολόγος) και Λ. Βοκοτόπουλος (αρχαιολόγος)· κατά τη δεύτερη περίοδο (1995-1996), οι Π. Κύρδη, Σ. Καραμπά (παιδαγωγός), Έ. Σολομών (αρχαιολόγος – μουσειολόγος) και Α. Τηγάνη (φιλόλογος)· στην τελευταία περίοδο (1996-1998), οι Π. Κύρδη, Α. Τηγάνη, Γ. Στεφάνου (μηχανικός), Θ. Αλεξίου (αρχαιολόγος) και Π. Βοσνίδης (αρχαιολόγος).

νο και μεθοδικό, να αντιμετωπιστεί το ζήτημα της πρόσβασης στην λεγόμενη πολιτιστική κληρονομιά πληθυσμών πολιτισμικά διαφορετικών από τον κυρίαρχο, οι οποίοι εγγράφονται, ταυτόχρονα, στο ευρύ πεδίο του κοινωνικού αποκλεισμού.

Πρόκειται για έναν κύκλο ειδικά σχεδιασμένων εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων για παιδιά μουσουλμανικών οικογενειών του ιστορικού κέντρου της Αθήνας (περιοχή Κεραμεικού, Βοτανικού, Ακαδημίας Πλάτωνος, Εργοστασίου Φωταερίου Αθηνών – Γκάζι), οι οποίες, οργανωμένες σε θεματικές ενότητες, πραγματοποιούνταν σε ένα εκτεταμένο δίκτυο Μουσείων, μνημείων και αρχαιολογικών χώρων¹⁰. Η συγκεκριμένη εφαρμογή, καθώς σχεδιάστηκε για έναν πληθυσμό εσωτερικών μεταναστών προερχόμενο από τη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης, είχε να συνυπολογίσει αφετηριακά ένα συνδυασμό δεδομένων: αφενός τα εθνοπολιτισμικά, θρησκευτικά και γλωσσικά χαρακτηριστικά δύο διαφοροποιημένων και μεταξύ τους πληθυσμιακών ομάδων, των Τσιγγάνων / Ρομά και των τουρκογενών (όπως, επισήμως, καλούνται), και αφετέρου το εξαιρετικά χαμηλό βιοτικό και μορφωτικό τους επίπεδο (ενδεικτικά: πολύ φτωχικά νοικοκυριά σε κακές συνθήκες στέγασης και υγιεινής, υποαπασχόληση ή ανεργία γονιών, εκτεταμένη παιδική εργασία, αναλφαβητισμός, ελλιπής ή και εντελώς απύουσα σχολική φοίτηση). Ο πειραματικός χαρακτήρας και η σχετικά μεγάλη διάρκεια εφαρμογής του προγράμματος επέτρεψε, μέσα από τη συστηματική καταγραφή, ταξινόμηση και επεξεργασία του υλικού και των δεδομένων, τη συνεχή αυτοαξιολόγηση, ανατροφοδότηση, τροποποίηση, επέκταση και επανασχεδιασμό των επιμέρους δράσεων, καθώς και τον έλεγχο του βαθμού υλοποίησης των γενικών και των επιμέρους μορφωτικών / γνωστικών στόχων που είχαν τεθεί¹¹.

Σε ό, τι αφορά το θέμα μας, η σημασία του συγκεκριμένου προγράμματος έγκειται, νομίζω, στα παρακάτω σημεία. Το πρώτο είναι ότι επιβεβαίωσε στην πράξη πως δεδομένοι μουσειακοί, μνημειακοί και αρχαιολογικοί χώροι μπορούν, μέσα από προσεκτικά προσαρμοσμένους και στοχοθετημένους εκπαιδευτικούς σχεδιασμούς που αξιοποιούν και αναδεικνύουν το ιδιαίτερο μορφωτικό κεφάλαιο των συμμετεχόντων, να είναι μορφωτικά χρήσιμοι για ομάδες πληθυσμού πολιτισμικά διαφορετικές από τον κυρίαρχο. Το δεύτερο είναι ότι, με άξονα το Μουσείο και με συνδυασμένη χρήση των εργαλείων της μουσειακής εκπαίδευσης, πραγματοποιήθηκαν επεξεργασίες πάνω σε ένα ευρύ πεδίο θεμάτων όπως η μουσική, ο χορός, η ενδυμασία, οι μάσκες, το θέατρο σκιών, η κεραμική και ο πηλός, η γραφή, η θρησκεία και ο χρόνος στις ποικίλες εκφάνσεις του), δοκιμάζοντας τόσο ερμηνευτικές προσεγγίσεις των υλικών καταλοίπων του παρελθόντος όσο και περισσότερο συγκριτικές προσεγγίσεις, συχνά στα όρια του πολιτισμικού σχετικισμού ή του οικουμενισμού. Τέλος, αντιμετώπισε τα παιδιά που συμμετείχαν ως φορείς μιας μικτής και υπό διαμόρφωση και όχι κλειστής και περικρακωμένης ταυτότητας που κληρονόμησαν ευθύγραμμα από τους γονείς τους, ενώ προσδιόρισε τις αιτίες της κοινωνικής περιθωριοποίησής τους όχι μονοδιάστατα στην πολιτισμική τους διαφοροποίηση, αλλά ως συνάρτηση κοινωνικών παραγόντων.

10. Στο πλαίσιο του προγράμματος προσαρμόστηκαν δράσεις του Κέντρου Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων όπως η αρχαιολογική εκπαιδευτική έκθεση *Η Γέννηση της Γραφής* και τα εκπαιδευτικά προγράμματα στον αρχαιολογικό χώρο και το Μουσείο του Κεραμεικού, καθώς και στο Ωρολόγιο Ανδρονίκου, στη Ρωμαϊκή Αγορά. Σχεδιάστηκαν, επίσης, εκπαιδευτικές δράσεις στο ναό του Ηφαίστου (Θησείο), τον αρχαιολογικό χώρο της Ακαδημίας Πλάτωνος, το Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης (αίθουσες για το θέατρο σκιών – Καραγκιόζη, για την ενδυμασία, καθώς και έκθεση για τον Όλυμπο Καρπάθου), το Μουσείο Ελληνικών Λαϊκών Μουσικών Οργάνων – Κέντρο Εθνομουσικολογίας, το Ίδρυμα οικ. Γ. Ψαρόπουλου – Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής, το Μουσείο Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, το Κέντρο Μελέτης και Έρευνας του Ελληνικού Θεάτρου – Θεατρικό Μουσείο, το Αστεροσκοπείο Αθηνών, τον Εθνικό Κήπο, καθώς και στο παλιό Εργοστάσιο Φωταερίου Αθηνών (Γκάζι). Δραστηριότητες πραγματοποιήθηκαν και σε ανοικτούς χώρους στις γειτονιές των παιδιών, αλλά και στο χώρο που νοικιάστηκε ως έδρα του προγράμματος, κοντά στην Ιερά Οδό.

11. Αναλυτικότερα στοιχεία για το πρόγραμμα, τους στόχους, τη μεθοδολογία, τις επιμέρους θεματικές, τα αποτελέσματά του καταγράφονται στα ΓΚΟΤΣΗΣ ΚΑΙ ΑΛΛΟΙ 1994, ΓΚΟΤΣΗΣ 1996, 1997, 1998, CENTRE OF EDUCATION PROGRAMS 1996.

Με βάση τα παραπάνω, γίνεται φανερό ότι το πρόγραμμα *Ο πολιτισμός ως μέσου κοινωνικής ένταξης – μια διαπολιτισμική προσέγγιση* ενσωμάτωσε προβληματισμούς που αναπτύσσονται στο χώρο της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης –σε πρώιμο, άλλωστε, στάδιο εμφάνισης της τελευταίας στον ελλαδικό χώρο την εποχή υλοποίησής– εισάγοντας και στο χώρο της μουσειακής εκπαιδευτικής πράξης ερωτήματα που και σήμερα δεν έχουν βρει οριστική απάντηση. Παρότι, δε, δεν έγινε εφικτή η οργανωμένη και συστηματική διάχυση της αποκτηθείσας εμπειρίας –χρόνιο σύμπτωμα της ελληνικής μουσειοπαιδαγωγικής πραγματικότητας¹²– η συγκεκριμένη δράση φαίνεται να αποτέλεσε σημαντικό σημείο αναφοράς για αρκετά από τα σχετικά εγχειρήματα που ακολούθησαν έκτοτε.

ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ: ΠΡΟΝΟΜΙΑΚΟ ΠΕΔΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ;

Στο πλαίσιο του προγράμματος που προαναφέρθηκε, μεταξύ άλλων, αξιοποιήθηκαν εκπαιδευτικά και θέματα, εκθέματα και μουσειακοί χώροι που αναφέρονται στο λεγόμενο Λαϊκό Πολιτισμό¹³. Με το ίδιο αντικείμενο, ως θεματικό επίκεντρο αυτή τη φορά, αναπτύχθηκαν διαπολιτισμικές εκπαιδευτικές δράσεις και άλλων φορέων, όπως λ.χ. του Τμήματος Διαπολιτισμικών Θεμάτων της Διεύθυνσης Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς του ΥΠΠΟΤ και του Λαογραφικού Ιστορικού Μουσείου Λάρισας. Στην πρώτη περίπτωση, στο πλαίσιο της λειτουργίας από το 1999 του Διαπολιτισμικού Κέντρου Ιλίου και σε συνεργασία με τα Μουσεία Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης και Ελληνικών Λαϊκών Μουσικών Οργάνων, υλοποιήθηκαν δράσεις για μαθητές και νεαρούς Ρομά, με στόχο *τη γνωριμία και προσέγγιση των μικρών Τσιγγάνων με τον ελληνικό πολιτισμό, την ενεργό συμμετοχή τους στην κοινωνική ζωή, με παράλληλη ανάδειξη της τσιγγάνικης πολιτιστικής έκφρασης*¹⁴. Στη δεύτερη περίπτωση, το Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, μέσα από εφαρμογές μουσειακών εκπαιδευτικών προγραμμάτων με μικτές ως προς την προέλευσή τους ομάδες παιδιών και ενηλίκων, στις οποίες μετείχαν *παλινοστούντες, τσιγγάνοι και μετανάστες από χώρες της Βαλκανικής, επιχειρεί να εισάγει μια ευρύτερα διαπολιτισμική οπτική στα προγράμματά του. Θεματικές προσεγγίσεις για τον κύκλο του ψωμιού, την κεραμική, τα παλιά παιχνίδια και την υφαντική προτείνονται ως πεδία συνάντησης παιδιών διαφορετικής μεταξύ τους πολιτισμικής προέλευσης, με βάση την αναζήτηση κοινών τόπων*¹⁵.

Τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν, ανεξάρτητα από τις αποκλίνουσες αντιλήψεις που εγκολπώνουν, θέτουν και για τη μουσειακή εκπαίδευση το ερώτημα αν πράγματι ο λαϊκός πολιτισμός και κατ' επέκταση τα λαογραφικά ή εθνογραφικά Μουσεία δύνανται να εκληφθούν ως προνομιακό πεδίο διαπολιτισμικής συνάντησης. Η απάντηση θα μπορούσε να είναι καταφατική υπό κάποιες προϋποθέσεις. Πρώτον, η επιδιωκόμενη *πολιτισμική συνάντηση*, μέσα από την αναζήτηση κοινών πολιτισμικών στοιχείων μεταξύ πληθυσμών με διαφορετική προέλευση, να μην παραγνωρίζει τις υπαρκτές ιδιαιτερότητες που προκύπτουν από τις διαφορετικές ιστορικές συνθήκες ή διαδρομές¹⁶. Δεύτερον, ο Λαϊκός Πολιτισμός να μην αντιμετωπίζεται στατικά ή με μια φολκλορική διάθεση, αποσυνδεδεμένος από σύγχρονες νοηματοδοτήσεις και χρήσεις, προτείνοντας τελικά, στο όνομα της ενίσχυσης της *αυτοεκτίμησης* σημερινών παιδιών από εθνοπολι-

12. ΓΚΟΤΣΗΣ 2007.

13. Βλ. υποσημείωση 3.

14. ΦΑΚΙΟΛΑ 2002, 82.

15. ΒΑΦΕΙΑΔΑΚΗ ΚΑΙ ΑΛΛΟΙ 2004, 14-15.

16. ΚΑΚΑΜΠΟΥΡΑ-ΤΙΛΗ 2005.

τισμικές μειονότητες, την ταύτισή τους με μια παρώχνη και ρομαντική εκδοχή απολιθωμένης κουλτούρας¹⁷.

Δε θα πρέπει, άλλωστε, στο πλαίσιο σχεδιασμού ανάλογων μουσειακών εκπαιδευτικών εγχειρημάτων να μας διαφεύγει πως στα Λαογραφικά ή Εθνογραφικά Μουσεία, ακριβώς λόγω των ιστορικών συνθηκών που τα γέννησαν¹⁸, παρατηρείται συχνά μια εγγενής αντίφαση: η προνομιακή τους θέση να επιχειρούν να προβάλουν την ταυτότητα εκθέτοντας τη διαφορετικότητα δεν οδηγεί υποχρεωτικά σε θετικά αποτελέσματα, στο βαθμό, τουλάχιστον, που κάθε σχετική έκθεση *κινδυνεύει να αποδεικνύεται πεδίο ανούσιας άσκησης ενός εθνικού, πατριωτικού ή τοπικιστικού καθήκοντος στην υπηρεσία μιας μωπικά εννοούμενης ταυτότητας*¹⁹.

Η ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΜΟΥΣΕΙΑ

Διαφοροποιημένο εμφανίζεται το ερώτημα της διαπολιτισμικότητας για τα αρχαιολογικά Μουσεία, το οποίο γίνεται περισσότερο σύνθετο, όταν επιλέγουν να σχεδιάσουν μουσειακές εκπαιδευτικές δράσεις με αποδέκτη μικτές ως προς τη σύνθεσή τους ομάδες (που είναι, άλλωστε, και το πραγματικό ζητούμενο στο πλαίσιο της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης) και όχι ομάδες που αποτελούνται αποκλειστικά από πολιτισμικά *άλλους*.

Ας σημειωθεί, εξάλλου, πως, στη δεύτερη περίπτωση, ενυπάρχει ένας πραγματικός κίνδυνος: η προσπάθεια ανταπόκρισης στις ανάγκες μιας ομοιογενούς ομάδας και τόνωσης της αυτοεκτίμησης των μελών της ενδέχεται να ενισχύει μια εκδοχή παράλληλων αφηγήσεων, όπου η διαπολιτισμική συνάντηση εκλαμβάνεται με όρους πολιτισμικού σχετικισμού που συχνά αντιστρατεύεται ακόμη και τον επιστημονικό πυρήνα των ερμηνευτικών σχημάτων προσέγγισης των ιστορικών καταλοίπων. Μια τέτοια εκδοχή, ωστόσο, που φαινομενικά κινείται στον αντίποδα του εθνοκεντρισμού ενώ στην πραγματικότητα λειτουργεί ως η άλλη όψη του, μοιάζει να εκτρέπεται προς την *πολυπολιτισμικότητα* που εδώ νοείται όχι ως περιγραφικός όρος, αλλά ως κίνημα ιδεών και πρόταση διαχείρισης της πολιτισμικής πολυμορφίας των δυτικών κοινωνικών σχηματισμών²⁰. Στο χώρο των ιστορικών σπουδών που εδώ μας ενδιαφέρει περισσότερο, η τάση αυτή συμπλέκεται με τις *πολυπολιτισμικές* αναγνώσεις του παρελθόντος, οι οποίες επιχειρούνται σε ακαδημαϊκό επίπεδο, αντιπροτείνοντας εναλλακτικούς μύθους καταγωγής και ταυτοτικής συνέχειας σε σχέση με τους κυρίαρχους²¹.

Τη δική του απάντηση στο ερώτημα επιχειρεί το πρόγραμμα *Ταξιδεύουμε... στους πολιτισμούς* του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Μειναστυτικής Πολιτικής. Ο Κούρος του Σουνίου και οι σχέσεις του με την αιγυπτιακή γλυπτική, η Οινόχοη του Διπύλου και η εξέλιξη της αλφαβητικής γραφής από τους Φοίνικες έως σήμερα, τα ανατολίζοντα αγγεία και τα κοινά μοτίβα στην εικονογράφηση με έργα της Αιγύπτου και της Μεσοποταμίας αξιοποιούνται για να συζητηθεί το θέμα της συνάντησης των πολιτισμών στο παρελθόν²². Η οπτική αυτή υπογραμμίζει

17. BULLIVANT 1997, 76-79.

18. ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ 2003, ΚΑΥΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ 2003.

19. ΣΚΟΥΤΕΡΗ-ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ 1994, 67.

20. Για την *πολυπολιτισμικότητα* με αυτό το περιεχόμενο, βλ. ΤΑΙΗΛΟΡ 1997. Για τα ζητήματα που έχουν αναδυθεί στην εκπαίδευση διεθνώς από διαφορετικά μοντέλα *πολυπολιτισμικών* εκπαιδευτικών προσεγγίσεων, βλ. ΑΣΚΟΥΝΗ ΚΑΙ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ 2001 και ΑΣΚΟΥΝΗ 2001. Για τα ερωτήματα που τίθενται για τα Μουσεία από τις *πολυπολιτισμικές* προτάσεις στο πλαίσιο της λεγόμενης παγκοσμιοποίησης, βλ. ΓΚΟΤΣΗΣ 2008.

21. Ενδεικτικό παράδειγμα του φαινομένου αυτού αποτελεί ο αφοκεντρισμός, το ρεύμα εκείνο που επιχειρεί τη μετατόπιση της συζήτησης για τις αρχαιοελληνικές επιδράσεις στο δυτικό πολιτισμό σε ένα αφρικανικό / σημιτικό κέντρο πολιτισμού. Για κριτικές προσεγγίσεις των αντιλήψεων αυτών, βλ. ΚΩΤΣΑΚΗΣ 1997, ΣΚΟΠΕΤΕΑ 1997 και ΧΡΙΣΤΙΔΗΣ 1997.

22. ΚΑΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΥ 2007.

τις πολλαπλές δυνατότητες ανάγνωσης των μουσειακών εκθεμάτων, ανάλογα με το θέμα και τους στόχους που τίθενται. Στην περίπτωση αυτή επιλέχθηκε να αναδειχτεί το ζήτημα της συνάντησης των πολιτισμών, η οποία, άλλοτε ως σύγκρουση, άλλοτε ως συνύπαρξη, ανταλλαγή και όσμωση, είναι και στον τόπο μας, διαχρονικά πολύ περισσότερο ορατή στα υλικά ίχνη του παρελθόντος, από όσο αφήνει να φανεί η παραδοσιακή εθνική αφήγηση. Η τελευταία μάλλον συσκοτίζει παρά συμβάλλει στην κατανόηση των πολιτιστικών αλληλεπιδράσεων και αλλαγών, κατά τον ίδιο τρόπο που καταδίκασε στην αφάνεια ολόκληρες εποχές ή τοπικότητες που παρέκλιναν από την επιδιωκόμενη ενιαία αφήγηση.

Απέναντι στα ερωτήματα που θέτει ο λόγος περί διαπολιτισμικότητας, τα μουσειακά εκπαιδευτικά προγράμματα στο Βυζαντινό Μουσείο κινήθηκαν σε δύο επίπεδα. Από τη μια πλευρά σχεδιάστηκαν δράσεις που να ανταποκρίνονται ως προς τη θεματική, τα περιεχόμενα, τη μορφή και τις διαδικασίες υλοποίησης, στα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά επιμέρους ομάδων επισκεπτών. Σε αυτήν την κατεύθυνση αναπτύχθηκαν συνεργασίες με φορείς όπως το Διαπολιτισμικό Γυμνάσιο Αθηνών και το Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων του Υπουργείου Παιδείας (ΙΔΕΚΕ)²³, μέσα από προσαρμοσμένες εκπαιδευτικές – ερμηνευτικές δράσεις για ομάδες παιδιών ή ενηλίκων με εσωτερική ανομοιογένεια ως προς την εθνοπολιτισμική / θρησκευτική προέλευση. Επιλέχθηκαν θέματα και εκθέματα, όπως αντικείμενα καθημερινής χρήσης, κοσμήματα, διακοσμητικά μοτίβα από παλαιοχριστιανικούς ναούς, ταφικά ευρήματα από χριστιανικούς τάφους του βου αιώνα, τα οποία έγιναν η αφετηρία για να προσεγγίσει ο καθένας από τη δική του οπτική γωνία αλλά και όλοι μαζί σαν μια ομάδα, μικτή μεν, αλλά που συνυπάρχει και δρα από κοινού στο παρόν, πλευρές του –έτσι κι αλλιώς διαφορετικού από τις εμπειρίες όλων των συμμετεχόντων– πολιτισμού που τα δημιουργήσε. Στις περιπτώσεις, πάλι, υποδοχής ομοιογενών ομάδων παιδιών προσφύγων και μεταναστών, επιχειρήθηκε η κατά το δυνατόν αξιοποίηση του μορφωτικού τους κεφαλαίου και η προσαρμογή των δράσεων στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε ομάδας. Τέλος, στην πιλοτική εκπαιδευτική εφαρμογή με τίτλο *Ιερά Βιβλία* που σχεδιάστηκε ως τρίπτυχη δράση, σε συνεργασία με το Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος και το Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης (Μπενάκη), τέθηκε ως θεματικό επίκεντρο η αναζήτηση των παράλληλων δρόμων που ακολούθησαν διαφορετικές θρησκείες στην παραγωγή των ιερών τους βιβλίων (Ευαγγέλιο, Κοράνι, Τορά)²⁴.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, ωστόσο, η εμπειρία από τις προαναφερθείσες δράσεις και κυρίως η συνεχής υποδοχή σχολικών ομάδων με μικτή, ως προς την εθνοπολιτισμική καταγωγή σύνθεση (όπως είναι πια οι περισσότερες σχολικές ομάδες στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας), στο Βυζαντινό Μουσείο συνέβαλαν στη μορφοποίηση μιας σταθερής πλέον κατεύθυνσης για το σχεδιασμό εκπαιδευτικών προγραμμάτων, στο πλαίσιο της νέας μόνιμης έκθεσης που άνοιξε για τους επισκέπτες το 2004: η επιλογή των θεμάτων (η μετάβαση από την αρχαιότητα στο Βυζάντιο, ο ρόλος του αυτοκράτορα και η πολιτική ιδεολογία, οι διατροφικές συνήθειες, ο οικιακός εξοπλισμός και η ζωή στο σπίτι κ.λπ.), καθώς και η διαχείριση των περιεχομένων στοχεύουν στην ανάδειξη ακριβώς της ίδιας της πολυμορφίας και της πολυπλοκότητας του βυζαντινού κόσμου στο έδαφος της Ιστορίας, αλλά μακριά από στερεότυπες αντιλήψεις για ομοιομορφία και ψευδεπίγραφες συνέχειες. Μέσα από την εκπαιδευτική / ερμηνευτική προσέγγιση των εκθεμάτων, η οποία δεν προϋποθέτει την *a priori* ταύτιση των συμμετεχόντων με τα νοήματα που ιστορικά εμπεριέχουν τα αντικείμενα,

23. Το ΙΔΕΚΕ, στο πλαίσιο προγραμμάτων εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας, συγκροτεί ομάδες ενηλίκων μεταναστών που προέρχονται κυρίως από την ανατολική Ευρώπη, την Αφρική και την Ασία, οι οποίες, μεταξύ άλλων, πραγματοποιούν και μουσειακές επισκέψεις.

24. ΤΡΕΒΕΖΑ-ΣΟΥΣΗ 2005.

επιχειρείται η γνωριμία σημερινών ανθρώπων με πλευρές ενός –εν πολλοίς και στους πολλούς– άγνωστου κόσμου, με άλλα λόγια, ενός ιστορικού *άλλου*²⁵.

ΟΡΙΣΜΕΝΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Διατρέξαμε συνοπτικά ενδεικτικές εκδοχές μουσειακών εκπαιδευτικών δράσεων που έχουν υλοποιηθεί στον ελλαδικό χώρο και επιχειρούν να ανταποκριθούν με ποικίλους, ενίοτε αποκλίνοντες, τρόπους στα ερωτήματα που θέτει ο περί διαπολιτισμικότητας λόγος²⁶. Ανεξάρτητα από την πληρότητα ή τις όποιες αντιφάσεις του τελευταίου, η μουσειακή εκπαίδευση και στη χώρα μας έχει να ωφεληθεί σημαντικά από τη συνάντησή της με τους προβληματισμούς που αναπτύσσονται κυρίως στο πεδίο της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης. Γιατί, όπως προκύπτει και από το σχολιασμό των παραδειγμάτων που προηγήθηκαν, η διαδικασία αυτή μπορεί να συνεισφέρει στο να γίνουν ευκρινέστερες οι προϋποθέσεις για κριτική αναθεώρηση των στόχων, των θεμάτων και των περιεχομένων των αντίστοιχων δράσεων, σε διπλή κατεύθυνση: αφενός την επανατοποθέτηση του υλικού πολιτισμού στα ιστορικά του συμφραζόμενα και αφετέρου την ανάγκη αποτελεσματικής επικοινωνίας του μουσειακού εκπαιδευτικού λόγου με το πολύμορφο κοινό του. Σε κάθε περίπτωση, άλλωστε, η κατεύθυνση αυτή είναι και αφηρητικά μια αδήριτη αναγκαιότητα για τη μουσειακή εκπαίδευση.

Συνοψίζοντας ορισμένες από τις σκέψεις που προηγήθηκαν, θα μπορούσε να ειπωθεί πως βασική παράμετρος για την υλοποίηση μια τέτοιας κατεύθυνσης είναι η παραδοχή πως ο πολιτισμός τόσο ιστορικά όσο και στη σύγχρονη συνιστά δυναμική και όχι στατική διαδικασία και πως η πολυπολιτισμικότητα, με την έννοια της συνύπαρξης και αλληλεπίδρασης διαφορετικών μεταξύ τους πληθυσμών, αποτελεί όχι συγκυριακό φαινόμενο της εποχής μας, αλλά διαχρονικό χαρακτηριστικό των κοινωνικών σχηματισμών και του πολιτισμού που συγκροτούν.

Στο βαθμό, μάλιστα, που η μουσειακή εκπαιδευτική διαδικασία συνιστά μια μορφή ερμηνευτικής προσέγγισης του παρελθόντος, η οποία συντελείται στο παρόν χάριν της αυτογνωσίας και της καλλιέργειας της κριτικής σκέψης των συμμετεχόντων, στην πραγματικότητα στοχεύει εξορισμού στην κατανόηση μιας ετερότητας, εν προκειμένω ιστορικής. Γιατί η ταυτότητα, κάθε ταυτότητα, προσδιορίζεται πάντοτε σε σχέση με μιαν ετερότητα (πολιτισμική ή / και ιστορική), διαμορφώνεται από τη συνάντηση με αυτήν. Όπως σημειώνει ο Μ. Borrelli²⁷, για να ανατρέξουμε και πάλι στο χώρο της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, *το παράδοξο και το ουτοπικό της διαπολιτισμικής αγωγής συνίσταται στο γεγονός ότι τα υποκείμενα της συνάντησης δεν υφίστανται ως τέτοια, αλλά μπορούν να εδραιωθούν ως υποκείμενα μόνο μέσω της διαδικασίας αφύπνισης, μέσω της συνάντησης / σύγκρουσης με τον Εαυτό και το Άλλο, με τον Εαυτό και με την Κοινωνία*. Και μέσω της συνάντησης / σύγκρουσης με το παρελθόν, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε για την περίπτωση που εξετάζουμε.

Από την άποψη αυτή, δεν είναι τυχαίο ότι τόσο στη διαπολιτισμική εκπαίδευση όσο και στην ιστορική έρευνα γίνεται λόγος για την ενσυναίσθηση, την ικανότητα, δηλαδή,

25. Το εγχείρημα έχει, ασφαλώς, τις δικές του δυσκολίες σε Μουσεία όπως το Βυζαντινό και Χριστιανικό, με εγγεγραμμένη ακόμη και στον επίσημο τίτλο του την ιστορικότητα της συγκρότησης των συλλογών του, λίγο-πολύ δεδομένων ως προς το είδος και το χαρακτήρα τους. Συνδέεται, ωστόσο, με την εκθεσιακή και ευρύτερη προσπάθεια του συγκεκριμένου Μουσείου να επαναπροσδιορίσει τους στόχους και το ρόλο του σε σχέση με το παρελθόν: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 2007, 2008.

26. Για μια πληρέστερη καταγραφή των σχετικών προσπαθειών στην Ελλάδα και του προβληματισμού στον οποίο εντάσσονται, βλ. ΤΣΟΠΕΛΑ 2008 και ΝΟΜΟΥΛΑ 2007.

27. BORRELLI 2007, 29.

που απαιτείται να τοποθετεί κανείς νοερά τον εαυτό του στη θέση του άλλου (πολιτισμικού ή ιστορικού)²⁸, ως διαδικασία που συμβάλλει αποφασιστικά στην κατανόηση του άλλου και επομένως και στην αυτογνωσία. Για να το πούμε με τα λόγια του ποιητή:

*Βλέπεις, είπε, είναι οι Άλλοι
και δεν γίνεται Αυτοί χωρίς Εσένα
και δεν γίνεται μ' Αυτούς χωρίς, Εσύ.
Βλέπεις, είπε, είναι οι Άλλοι
και ανάγκη πάσα να τους αντικρίσεις,
η μορφή σου αν θέλεις ανεξάλειπτη να' ναι
και να μείνει αυτή.*

Ο. Ελύτη, *Το άξιον εστί*

28. Για τη σημασία της ενσυναίσθησης στη διαπολιτισμική εκπαίδευση, βλ. ΓΚΟΒΑΡΗΣ 2001, 178-183. Για τη συζήτηση σχετικά με την έννοια της ιστορικής ενσυναίσθησης και τις διδακτικές πρακτικές που αναφέρονται σε αυτήν, βλ. ΛΕΟΝΤΕΙΝΗΣ 1999, ΚΑΛΟΓΗΡΑΤΟΥ 1999 και ΚΟΥΡΓΙΑΝΤΑΚΗΣ 2006.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΔΑΜΟΥ-ΡΑΣΗ 2006: Αδάμου-Ράση, Μ., Ποια Ιστορία διδάσκονται τα παιδιά μας στο Δημοτικό σήμερα, στο Γιώργος Κόκκινος και Ειρήνη Νάκου (επιμ.), *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αιώνα*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 331-373.
- ΑΛΕΞΙΟΥ 1998: Αλεξίου, Θ., Η πολυπολιτισμική κοινωνία: μύθος και πραγματικότητα, *Ουτοπία* 31, 67-84.
- ΑΛΕΞΙΟΥ ΚΑΙ ΤΣΙΤΟΥΡΗ 2002: Αλεξίου, Θ., Τσιτούρη, Α., Μουσείο, μνημείο και κοινό: Προσέγγιση και ερμηνεία, στο *Πρακτικά 4ου Συνεδρίου Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων «Το μέλλον του παρελθόντος μας. Ανιχνεύοντας τις προοπτικές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και της Ελληνικής Αρχαιολογίας» (Αθήνα, 24-26.11.2000)*, Αθήνα: Σύλλογος Ελλήνων Αρχαιολόγων, 177-180.
- ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΑΙ ΚΑΣΒΙΚΗΣ 2008: Ανδρέου, Α. και Κασβίκης, Κ., Το μετέωρο βήμα της σχολικής Ιστορίας στα νέα εγχειρίδια για το Δημοτικό Σχολείο, στο Ανδρέου, Α. (επιμ.), *Η διδακτική της ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 81-128.
- ΑΣΚΟΥΝΗ 2001: Ασκούνη, Ν., Εθνοκεντρισμός και πολυπολιτισμικότητα: η αναζήτηση ενός νέου προσανατολισμού της εκπαίδευσης, στο Δραγώνα, Θ. (επιμ.), *Εκπαίδευση: πολιτισμικές διαφορές και κοινωνικές ανισότητες*, Τόμος Β': *Εθνοπολιτισμικές διαφορές και εκπαίδευση*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 67-110.
- ΑΣΚΟΥΝΗ ΚΑΙ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ 2001: Ασκούνη, Ν. και Ανδρούτσου, Α., Οι άλλοι μαθητές στο σχολείο: από την αφομοίωση των μαθητών στη *διαπολιτισμική* αναζήτηση, στο Δραγώνα, Θ. (επιμ.), *Εκπαίδευση: Πολιτισμικές διαφορές και κοινωνικές ανισότητες*, Τόμος Β': *Εθνοπολιτισμικές διαφορές και εκπαίδευση*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 13-45.
- ΒΑΦΕΙΑΔΑΚΗ, ΚΟΝΤΣΑ ΚΑΙ ΜΟΥΣΙΩΝΗ 2004: Βαφειάδακη, Α., Κόντσα, Κ., Μουσιώνη, Λ., *Μουσεία και διαπολιτισμικότητα. Τα εκπαιδευτικά προγράμματα των Μουσείων ως εργαλεία της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης*, Equal-DREAM: Δίκτυο για την καταπολέμηση του ρατσισμού και της ξеноφοβίας στα ΜΜΕ. Διατίθεται στο διαδίκτυο: http://www.equal-greece.gr/p_details.asp?s_id=12&aa=16 (τελευταία επίσκεψη 30/11/09).
- ΒΟΥΡΗ 2002: Βούρη, Σ., Μουσείο και συγκρότηση εθνικής ταυτότητας, στο Κόκκινος, Γ., Αλεξάκη, Ε. (επιμ.), *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στη μουσειακή αγωγή*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 55-65.
- ΒΡΥΖΑΣ 1997: Βρύζας, Κ., *Παγκόσμια επικοινωνία, πολιτιστικές ταυτότητες*, Αθήνα: Gutenberg.
- ΓΚΟΒΑΡΗΣ 2001: Γκόβαρης, Χ., *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση*, Αθήνα: Ατραπός.
- ΓΚΟΤΣΗΣ 1994: Γκότσης, Σ., Κύρδη, Π., Τσιτούρη, Α., Βοκοτόπουλος, Λ., Μουσείο και διαπολιτισμική εκπαίδευση, στο *4ο Περιφερειακό Σεμινάριο «Μουσείο – Σχολείο» (Ιωάννινα, 2-3/12/94)*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Υπουργείο Πολιτισμού, Ελληνικό Τμήμα ICOM.
- ΓΚΟΤΣΗΣ 1996: Γκότσης, Σ. (επιμ.), *Ο πολιτισμός ως μέσον κοινωνικής ένταξης – μια διαπολιτισμική προσέγγιση*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Προϊστορικών και κλασικών Αρχαιοτήτων – Κέντρο Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων.
- ΓΚΟΤΣΗΣ 1997: Γκότσης, Σ. (επιμ.), *Ο πολιτισμός ως μέσον κοινωνικής ένταξης – μια διαπολιτισμική προσέγγιση (Ο χρόνος)*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Κέντρο Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων.
- ΓΚΟΤΣΗΣ 1998: Γκότσης, Σ., *Πολυπολιτισμικότητα και αρχαιολογικές εκπαιδευτικές δραστηριότητες, εισήγηση στη Συνάντηση εργασίας για τις αρχαιολογικές εκπαιδευτικές δράσεις και τα εκπαιδευτικά πολιτιστικά δίκτυα του ΥΠΠΟ (Αθήνα, 24-25/6/98)*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών

- Αρχαιοτήτων – Τμήμα Εκπαιδευτικών προγραμμάτων, Διεύθυνση Βυζαντινών και μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων – Τμήμα Μουσείων.
- ΓΚΟΤΣΗΣ 2000: Γκότσης, Σ., Ερμηνευτικές – εκπαιδευτικές προσεγγίσεις σε μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους, Ψάλτη, Νάνσυ (επιμ.), *Πρακτικά Ημερίδας (Χαλκίδα, 13/5/98) «Παιδεία και αρχαιολογία: εκπαιδευτικά προγράμματα του Υπουργείου Πολιτισμού»*, Χαλκίδα: Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΑ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 18-23.
- ΓΚΟΤΣΗΣ 2007: Γκότσης, Σ., Μουσεία και Νέοι: Προβληματισμοί πάνω σε ένα μεταβαλλόμενο τοπίο, *Πρακτικά Ημερίδας Μουσεία και νέοι επισκέπτες (Αθήνα, 27.5.2006)*, Ενημερωτικό Δελτίο ICOM (έκτακτη έκδοση), 2-4.
- ΓΚΟΤΣΗΣ 2008: Γκότσης, Σ., Το μουσείο στη δίνη της “παγκοσμιοποίησης” και της πολυπολιτισμικότητας, *ILISSIA* 3, 40-51.
- ΔΑΜΑΝΑΚΗΣ 1997: Δαμανάκης, Μ., *Η εκπαίδευση των παλινοσοιτώντων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg.
- ΚΑΚΑΜΠΟΥΡΑ-ΤΙΛΗ 2005: Κακάμπουρα-Τίλη, Ρ., Ο Λαϊκός Πολιτισμός ως πεδίο διαπολιτισμικής εκπαίδευσης. Μια διδακτική πρόταση, στο *Μάθηση και διδασκαλία στην κοινωνία της γνώσης*, στο *Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Συνεδρίου* με διεθνή συμμετοχή, Αθήνα: Ε.Κ.Π.Α. / Κ.Ε.ΕΠ.ΕΚ, τόμ. Β', 267-274. Διατίθεται στο διαδίκτυο: http://dide-anatol.att.sch.gr/perival/FAKELOS_LAO/KAKAMPOURAO%20Laikos%20politismos%20os%20pedio%20diapolitismikhs%20ekpaideyshs.doc (τελευταία επίσκεψη 30/11/09).
- ΚΑΛΕΣΟΠΟΥΛΟΥ 2007: Καλεσοπούλου, Δ., 2007, Παρουσίαση του εκπαιδευτικού προγράμματος *Ταξιδεύοντας... στους πολιτισμούς*, *Γέφυρες* 35, 48-49.
- ΚΑΛΟΓΗΡΑΤΟΥ 1999: Καλογηράτου, Ε., 1999, Τα στάδια της ενσυναίσθησης κατά τον Dennis Shemilt και η διδασκαλία της Ιστορίας», στο *Σεμινάριο 21: Θεωρητικά προβλήματα και διδακτική της ιστορίας*, Αθήνα: Γρηγόρης, 149-155.
- ΚΑΤΣΙΚΑΣ 2005: Κάτσικας, Χ., Πολίτου, Ε., *Τσιγγάνοι, μειονοτικοί, παλινοσοιτώντες και αλλοδαποί στην ελληνική εκπαίδευση. Εκτός “Τάξης” το “Διαφορετικό”;* Αθήνα: Gutenberg, 2η έκδοση.
- ΚΑΥΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ 2003: Καυταντζόγλου, Ρ., Λαογραφικά μουσεία, λαϊκός πολιτισμός και το κοινό των μουσείων, *Εθνογραφικά* 12-13 (θεματικός τόμος *Μουσεία και λαϊκός πολιτισμός*), 33-46.
- ΚΟΥΡΓΙΑΝΤΑΚΗΣ 2006: Κουργιαντάκης, Χ., Διδασκαλία της Ιστορίας και ιστορική ενσυναίσθηση – λογική κατανόηση, στο Κόκκινος, Γ., Νάκου, Ει. (επιμ.), *Προσεγγίζοντας την ιστορική Εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αιώνα*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 449-469.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 2007: Κωνσταντίνος, Δ., Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο: μια άλλη πολιτική είναι εφικτή, *ILISSIA* 1, 4-13.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 2008: Κωνσταντίνος, Δ., Η μουσειολογική μας πρόταση, στο *Βυζαντινές Συλλογές. Η μόνιμη έκθεση*, Αθήνα: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 13-27.
- ΚΩΤΣΑΚΗΣ 1997: Κωτσάκης, Κ., Η Μαύρη Αθηνά: αφηγήσεις στο κενό, *Σύγχρονα Θέματα* 64 (αφιέρωμα: Αρχαιο-λογήματα), 37-41.
- ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ 1999: Λεοντσίνης, Γ., Ενσυναίσθηση και διδασκαλία της Ιστορίας, στο *Σεμινάριο 21: Θεωρητικά προβλήματα και διδακτική της Ιστορίας*, Αθήνα: Γρηγόρης, 123-148.
- ΜΑΑΛΟΥΦ 1999: Μασαλούφ, Α., *Οι φονικές ταυτότητες* (μετάφραση: Θ. Τραμπούλης), Αθήνα: Ωκεανίδα.
- ΜΟΥΛΙΟΥ 2005: Μούλιου, Μ., Μουσεία: πεδία για την κατανόηση του κόσμου, *Τετράδια Μουσειολογίας* 2, 9-17.
- ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ 1997: Μπακαλάκη, Α., Εκδοχές της έννοιας του πολιτισμού στην Ανθρωπολογία, *Σύγχρονα Θέματα* 62, 55-68.
- ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ ΚΑΙ ΒΑΛΛΕΡΣΤΑΙΝ 1991: Μπαλιμπάρ, Ε., Βαλλερστάιν, Ι., *Φυλή, Έθνος, Τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, (μετάφραση: Α. Ελεφάντης, Ε. Καλαφάτη), Αθήνα: Ο Πολίτης.

- ΜΑΥΡΟΓΩΡΓΟΣ κ.κ.: Μαυρογιώργος, Γ., Από τη μονοπολιτισμική Εκπαίδευση στο άνοιγμα του σχολείου για όλους: ρητορική, κοινωνική και εκπαιδευτική πραγματικότητα. Το άρθρο διατίθεται στο διαδίκτυο: http://rep.uoi.gr/gmavrog/monopol_ekp.htm (τελευταία επίσκεψη 30/11/09).
- ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ 1999: Πασχαλίδης, Γ., Η πολιτισμική ταυτότητα ως δικαίωμα και ως απειλή. Η διαλεκτική της ταυτότητας και η αμφιθυμία της κριτικής, στο Κωνσταντοπούλου, Χ., Μαράτου-Αλιπράντη, Λ., Γερμανός, Δ., Οικονόμου, Θ. (επιμ.), «Εμείς» και οι «Άλλοι». Αναφορά στις Τάσεις και τα Σύμβολα, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, 73-83.
- ΠΑΥΛΙΔΗΣ 2006: Παυλίδης, Π., Σύγκρουση των πολιτισμών και παιδεία της πολυπολιτισμικότητας. Κριτική θεώρηση της φιλελεύθερης άποψης, στο Βουδούρης, Κ. (επιμ.), *Η φιλοσοφία του πολιτισμού*, Αθήνα: Ιωνία, 184-196.
- ΣΚΟΠΕΤΕΑ 1997: Σκοπετέα, Έ., Ποιος έχει δίκιο; Και τι μας νοιάζει; Παρατηρήσεις για τη διένεξη Bernal-Lefkowitz, *Σύγχρονα Θέματα* 64 (αφιέρωμα: Αρχαιο-λογήματα), 42-45.
- ΣΚΟΥΤΕΡΗ-ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ 1994: Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ε., Λαογραφικά μουσεία, πολιτισμική ταυτότητα και ιστορική μνήμη: όροι και επισημάνσεις, *Πρακτικά Α' Συνάντησης Λαογραφικών / Εθνολογικών Μουσείων των Χωρών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας «Ο ρόλος των λαογραφικών μουσείων στα πλαίσια της Ενωμένης Ευρώπης» (Οκτώβριος 1992)*, Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Λαογραφικής Μουσειογραφίας, 49-70.
- ΤΑΙΗΛΟΡ 1997: Ταϊηλορ, Τ., *Πολυπολιτισμικότητα* (μετάφραση: Φ. Παιονίδης), Αθήνα: Πόλις.
- ΤΡΕΒΕΖΑ-ΣΟΥΣΗ 2005: Τρέβεζα-Σούση, Ο., *Ιερά Βιβλία: Τορά-Ευαγγέλιο-Κοράνι, Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος*, *Newsletter* 53, 11-12.
- ΤΣΟΠΕΛΑ 2008: Τσόπελα, Α., *Εκπαίδευση, Αρχαιολογία και Μουσείο: Προσεγγίσεις στην πολιτισμική διαφορά*. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΑΠΘ.
- ΦΑΚΙΟΛΑ 2002: Φακιολά, Μ., Εκπαιδευτικές δραστηριότητες της Διεύθυνσης Λαϊκού Πολιτισμού, στο *Μουσείο-Σχολείο: 6ο Περιφερειακό Σεμινάριο (Καβάλα, 20-22.9.02)*, Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Υπουργείο Πολιτισμού, Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων – Ελληνικό Τμήμα, Δημοτικό Μουσείο Καβάλας, 80-82.
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ ΚΑΙ ΔΡΑΓΩΝΑ 1997: Φραγκουδάκη, Ά., Δραγώνα, Θ. (επιμ.), «Τι είν' η πατρίδα μας;». *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ 2003: Χατζηνικολάου, Τ., Εισαγωγή *Εθνογραφικά* 12-13 (αφιέρωμα: Λαϊκός Πολιτισμός), 11-26.
- ΧΡΙΣΤΙΑΝΗΣ 1997: Χριστιάνης, Τ., Η *πολυπολιτισμική* ανάγνωση της αρχαιότητας, *Σύγχρονα Θέματα* 64 (αφιέρωμα: Αρχαιο-λογήματα), 46-48.
- ATKINSON, BANKS AND O'SULLIVAN 1996: Atkinson, S. A., Banks, I. and J. O'Sullivan (eds.), *Nationalism and Archaeology*, Glasgow: Cruithne Press.
- ΑΥΓΟΥΛΙ 1994: Avgouli, M., The First Greek Museums and National Identity, στο Kaplan, F. (ed.), *Museums and the Making of "Ourselves" – The Role of Objects in National Identity*, Leicester: Leicester University Press, 246-265.
- BAGLEY 1997: Bagley, C., Πολυπολιτισμικότητα, τάξη και ιδεολογία: μια σύγκριση Ευρώπης – Καναδά, στο S. Modgil, G. Verma, K. Mallick, Modgil, C. (eds.), *Πολυπολιτισμική εκπαίδευση. Προβληματισμοί – Προοπτικές*, (επιμέλεια ελληνικής έκδοσης: Ζώνιου-Σιδέρη, Α., Χαραμής, Π.), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 89-105.
- BALDWIN-EDWARDS 2004: Baldwin-Edwards, M., *Στατιστικά δεδομένα για τους μετανάστες στην Ελλάδα: αναλυτική μελέτη για τα διαθέσιμα στοιχεία και προτάσεις για τη συμμόρφωση με τα standards της Ευρωπαϊκής Ένωσης* (Τελική Έκθεση, Αναθεωρημένη Έκδοση), Αθήνα: Μεσογειακό Παρατηρητήριο Μετανάστευσης, Ι.Α.Π.Α.Δ. – Πάντειο Πανεπιστήμιο, ΙΜΕΠΟ.

- BAUMAN 1994: Bauman, Z., *Ο πολιτισμός ως πράξη* (μετάφραση: Γ. Σκαρπέλος), Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- BORRELLI 2007: Borrelli, M., Διαπολιτισμική Παιδαγωγική μεταξύ οικονομίας και πολιτικής, στο Γκόβαρης, Χ., Θεοδωροπούλου, Έ., Κονιάκος, Α. (επιμ.), *Η παιδαγωγική πρόκληση της πολυπολιτισμικότητας. Ζητήματα θεωρίας και πράξης της Διαπολιτισμικής Παιδαγωγικής*, Αθήνα: Ατραπός, 19-30.
- BOSWELL AND EVANS 1999: Boswell, D., Evans, J. (eds.), *Representing the Nation: A Reader. Histories, Heritage and Museums*, London and N. York: Routledge.
- BULLIVANT 1997: Bullivant, B., Προς μια ριζοσπαστική πολυπολιτισμικότητα: ανάλυση των τάσεων στο αναλυτικό πρόγραμμα και στον εκπαιδευτικό σχεδιασμό, στο Modgil, S., Verma, G., Mallick, K., Modgil, C. (eds.), *Πολυπολιτισμική εκπαίδευση. Προβληματισμοί – Προοπτικές*, (επιμέλεια ελληνικής έκδοσης: Ζώνιου-Σιδέρη, Α., Χαραμής, Π.), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 65-88.
- Centre of Educational Program, 1996, *Final Report for the Project "Culture as a Means of Social Integration – an Intercultural Approach"* (European Commission / Directorate General XXII / Education, Formation and Youth – Convention No 94-03-TSI-0126-00), Athens.
- COLE 1997: Cole, M., Διδάσκοντας και μαθαίνοντας για το ρατσισμό: μια κριτική της πολυπολιτισμικής εκπαίδευσης στη Βρετανία, στο Modgil, S., Verma, G., Mallick, K., Modgil, C. (eds.), *Πολυπολιτισμική εκπαίδευση. Προβληματισμοί – Προοπτικές*, (επιμέλεια ελληνικής έκδοσης: Ζώνιου-Σιδέρη, Α., Χαραμής, Π.), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 197-234.
- CUCHE 2001: Cuche, D., *Η έννοια της κουλτούρας στις κοινωνικές επιστήμες* (μετάφραση: Φ. Στατίτσας), Αθήνα: Τυπωθήτω – Γ. Δαρδανός.
- DAMASKOS AND PLANTZOS 2008: Damaskos, D., Plantzos, D. (eds.), *A Singular Antiquity. Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth-century Greece*, Athens: Mouseio Benaki-3rd Supplement.
- DIAZ-ANDREU AND CHAMPION 1996: Diaz-Andreu, M., Champion, T. (eds.), *Nationalism and Archaeology in Europe*, London: UCL Press.
- DU GAY, EVANS AND REDMAN 2000: Du Gay, P., Evans, J., Redman, P. (eds.), *Identity. A reader*, London: Sage, New Delhi: Thousand Oaks.
- ELIAS 1996: Elias, N., *Η διαδικασία του πολιτισμού. Μια ιστορία της κοινωνικής συμπεριφοράς στη Δύση*. (μετάφραση: Θ. Λουπασάκη), Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- GRAVES-BROWN, JONES AND GAMBLE 1996: Graves-Brown, P., Jones, S., Gamble, C. (eds.), *Cultural Identity and Archaeology. The Construction of European Communities*, London and New York: Routledge.
- HAMILAKIS 2007: Hamilakis, Y., *The Nation and its Ruins: Antiquity, Archaeology, and National Imagination in Greece*, Oxford and New York: Oxford University Press.
- HOOPER-GREENHILL 1992: Hooper-Greenhill, E. (ed.), *The Educational Role of the Museum*, London and New York: Routledge, 2nd edition.
- KAPLAN 1994: Kaplan, F. (ed.), 1994, *Museums and the Making of "Ourselves" – The Role of Objects in National Identity*, Leicester: Leicester University Press.
- MESKELL 2006: Meskell, L. (επιμ.), *Η αρχαιολογία στο στόχαστρο* (μετάφραση: Ε. Σαμπανίκου, Α. Κάουα), Αθήνα: Κριτική.
- SANDELL 2002: Sandell, R. (ed.), *Museums, Society, Inequality*, London and New York: Routledge.
- VOMVYLA 2007: Vomvyla, E., *Archaeology as a Vehicle for Social Integration; Towards an Intercultural Approach? Greece as a Case Study*. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία στο Institute of Archaeology, University of London.